

Šlosar, Dušan

Substantivní kompozita s předním členem pronominálním

In: Šlosar, Dušan. *Česká kompozita diachronně*. Vyd. 1. V Brně: Masarykova univerzita, 1999, pp. 45-46

ISBN 8021020717

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/123017>

Access Date: 07. 03. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

7. Substantivní kompozita s předním členem pronominálním

Pronominální základy vstupují do kompozit téměř výhradně jako jejich přední člen (výjimku představuje pouze zájmenný kalk *jedenkaždý*, napodobující strukturu latinského *unusquisque*). Jejich repertoár je velmi úzký: omezují se na zájmena *veš* a *sám*, zřídka jimi jsou reflexivní tvary *sebe* a *sobě* a ojediněle posesivní zájmena *svůj* a *můj*. Na možný praslovanský původ snad ukazuje pouze paralela čes. *samouk*, rus. *самоу́чка* a slovin. *samouk*.

Ve staré češtině je nejčastější podobou předního členu *vše-*; zadními členy jsou základy verbální, adjektivní i substantivní. Převážně se však uplatňuje ve vlastních jménech, např. *Všerubi*; *Všemila*, *Všehrdi*, *Všechromy*; *Vševoj*, *Všechlapy*, *Všetaty*... (viz Pleskalová 1998). Jako produktivní se v dalším vývoji ukazuje v oblasti vlastních jmen místních, např. *Všeboř*, *Všeliby*, *Všemyslice*, *Všetaty*... Apelativa jsou méně početná: *všeřýčka*, *všedobr*... Z jiných podob předního členu se ojediněle objevuje tvar genitivní (u kompozit s činitelským sufiksem *-ec*): *všehojědec*, *všehodržec* a stará podoba nominativu: *veš-věščec*.

V dalším vývoji se uplatňuje většinou podoba *vše-*, a to pouze sporadicky ve spojení se zadními členy dějové povahy. Tak se ve střední době objevují apelativní formace *všehoj* a *vševěda*, Komenského *Všezvěd*, v Jungmannově slovníku *všekaz*, ale také *všehochuť* a *všehomocnost*, v nové češtině *všeláska*, *všelék*, *všeuměl*, *vševěd*, *všeznalec*, *všežravec*... Při tvoření vlastních jmen se tento typ nadále neuplatňuje. Verbální základy zadních členů jsou pouze neprefigované, jde tedy o typ omezeně produktivní.

Zájmenný základ *sám* vystupuje ve složeninách v podobě *samo-* a poji se převážně se zadními členy deverbální povahy. Ve staré češtině máme doloženo např.: *samoděk*, *samodiel*, *samohůbcě*, *samojěd*, *samolet*, *samomluvenie*, *samostřiel*, *samotrýzněnie*, *samověřec*... Přední člen vyjadřuje jednak okolnost samostatného působení děje (např. *samolet*), jednak skutečnost reflexivního zasažení dějem (např. *samotrýzněnie*).

Střední doba dokládá nově formace *samoběh*, *samoteč*, *samovláda* a patrně nenovou složeninu jiné povahy *samopše*. Jungmannův slovník však už uvádí takových složenin podstatně více, a to převážně soudobé proveniencie, např. *samocit*, *samodržec*, *samochval*, *samokup*, *samomluva*, *samoprodej*, *samorost*, *samovražda*...

Symptomem produktivity v nové době je nejen velké množství nově doložených formací, ale i fakt, že se mezi nimi jako zadní členy objevují i dějové základy prefigované, ojediněle i přejaté. Např.: *samobuzení, samofinancování, samohana, samohyb, samochvála, samokontrola, samoláska, samonakládač, samooplodnění, samospoušť, samotok, samovazač, samovýrm, samovýroba, samovznícení, samozápal, samozásobení...*

Zájmenný základ *sebe-* jako přední člen se pojí se zadními členy dějovými a vyjadřuje reflexivní zasažení dějem. Staročeské doklady jsou sporadické: *sebedůvěření, sebezalíbenie*. Větší počet dokladů neshledáváme ani v době střední a i Jungmannův slovník přináší takových substantiv jen málo; většinou jsou tu citována jako dobové neologismy: *sebebijce, sebemilování, sebevražda, sebezapření, sebezhoubce ...* Teprve současná čeština vytvořila a vytváří velké množství nových formací spojením s dějovým základem: *sebeanalyza, sebebičování, sebedůvěra, sebechvála, sebeironie, sebeklam, sebekontrola, sebekritika, sebemučení, sebeobžaloba, sebeovládání, sebezpoznání, sebevrah, sebevýchova, sebezvěštění...* Z vybraných ilustrací je zřejmé, že spojitelnost předního členu *sebe-* ve shodné funkci vyjadřovat reflexivní zaměření děje je stejná nebo širší než u předního členu *samo-*: je spojitelný s prostými i prefigovanými slovesnými základy a běžně i se základy přejatými; je tedy v současnosti produktivnější.

Zájmenný přední člen *sobě-* se sporadicky objevuje ve staročeských místních jmenech: *Soběbřichy, Soběchleby, Soběsuši* a ojediněle jako komponent jmen osobních: *Soběslav, Soběbor*. Později se spojuje jen se základy adjektivními; viz kap. 12.

Posesivní zájmena jako přední členy substantivních složenin jsou rovněž sporadickou záležitostí. Stará osobní jména *Mojslav* a *Mojmír* zůstala navždy osamocena. Staročeská vlastní jména *Svojboh, Svojmír, Svojslav* a toponymum *Svébohov* patrně také (viz Pleskalová 1998). Z apelativ máme zaznamenáno *svávole*. Základ *svě-* se později spojuje převážně se zadními členy adjektivními; viz tam. Novočeské doklady typu *svěbytlí, svěpomoc, svěráz, svěvole* jsou vzácné. To všechno je svědectvím o trvalé perifernosti typu.

Zcela ojedinělou záležitostí je staročeská spřežka *týžden*, z níž se záhy vyvinula podoba *týden*.

Šlo tedy po celou historickou dobu o typ periferní, ovšem s výjimkou dějových kompozit s předním členem *samo-* a *sebe-*.